

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 45 Volume: 9 Issue: 45

Ağustos 2016 August 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KIERKEGAARD'A GÖRE ÖZNELLİĞİ TEHDİT EDEN ETKENLER* FACTORS WHICH THREATEN SUBJECTIVITY ACCORDING TO KIERKEGAARD

Erol ÇETİN**

Öz

Kierkegaard'a göre öznelliği tehdit eden birden fazla etken vardır. Bu etkenlerin başlıcaları çağ, basın, kamu ve öznelliğin kaybıdır. Ona göre bunlar kişinin öznelliğini tehdit ve hatta yok eden unsurlardır. O, içinde yaşadığı çağın spekülasyon düşüncesi ve nesnellik uğruna insanın varoluşsal boyutlarını yok ettiğini düşünür. Onun tutkudan ve maneviyattan yoksun olarak nitelediği çağ her şeyi biliyor gibi gözükse de aslında hiçbir şey bilmiyordur. Kierkegaard basın ve kamu yoluyla öznesi, yapanı, edeni belli olmayan ve sonuç olarak hiç kimsenin hiçbir sorumluluk üstlenmediği bir toplumun inşa edilmek istendiğini düşünür.

Günümüz dünyasında basın, kamu, televizyon, internet, sosyal medya, akıllı telefon vb. araçların insanın varoluşsal değerleri üzerinde onulmaz yaralar açtığını, insanı kendi benliğinden tamamen soyutladığını düşünürsek, Kierkegaard'ın çağa, basına, kamuya ve sıradanlaşmaya yönelik olarak çok önceden yaptığı eleştirilerinde ne kadar haklı olduğunu görebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Varoluşçuluk, Öznellik, Çağ, Basın, Kamu.

Abstract

There are several factors that threaten subjectivity according to Kierkegaard. The chief factors are the era, press, public and the loss of subjectivity. According to him, these are the factors that threaten and even destroy the subjectivity of the individual. He thinks that the era in which he lives destroys the existential dimensions of man for the sake of speculative thought and objectivity. Although the era that he described as being devoid of calling and spirit seems to know everything, actually it does not know anything. Kierkegaard thinks that it is aimed to build a society whose subject and actor is anonymous and as a result no one takes responsibility.

When we consider that press, public, television, Internet, social media, smart phone etc. cause fatal damage to the existential values of human beings in today's world, we can see that Kierkegaard was right in his previous criticism on the era, press, public and becoming ordinary.

Keywords: Existentialism, Subjectivity, Era, Press, Public.

Giriş

Öznelliğin tehdit altında olduğu iddiası varoluşçu filozofların üzerinde çok durduğu bir konudur. Varoluşçuluğun en önemli simalarından birisi olan Kierkegaard da öznelliği tehdit eden hususlar hakkında önemli görüşlere sahip olan bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Ona göre çağ, kamu, basın, sıradanlaşmadan dolayı öznenin kaybolması gibi hususlar öznelliği tehdit etmekle kalmayıp onu yok etmektedir.

Modern hayatta özneyi tehdit eden ve hatta onu yok olma noktasına getiren birçok nedenin var olduğu söylenebilir. Öncelikle modern düşünce rasyonalist ve ampirist ekolleriyle bireyi nesne haline getirmiştir. Ayrıca makineleşme ve bilimin insandan daha önemli ve değerli hale gelmiş olduğu görülür. Totaliter devlet ve yönetim biçimleri, bireyi ve bireysel farklılıkları yok saymıştır. İdeolojiler insanları sürü haline getirmiştir. Tüm bu nedenlerden dolayı günümüz dünyasında bireysel varoluşa sahip olabilmenin neredeyse imkânsız bir şey olduğu söylenebilir. (Ertürk, 2012: 128).

Kierkegaard, kendisini hiçlik duygusu, gevezelik, kolaycılık, propoganda ve anonimlik gibi kültürel olgular üzerine eğilmeye adanmıştır. Ona göre bu olgular benliğin ruhi hallerini daha çok ortaya çıkarırlar. (Collins, 1983: 186). Aslında kalabalığın içine karışmak, çaresiz yalnızlığını, sorumluluk ve özgürlüğünü unutmaya taşıyan kişi için bir kaçış yoludur. (Blackham, 2005: 128). Buradan hareketle Kierkegaard'a göre, öznelliği tehdit eden temel hususlar aşağıda inceleme konusu edilecektir.

1.Çağ

Kierkegaard'a göre bireyselliği kitle içinde eriyen insan, yaşamının anlamını unutmuştur. Öznesi olmayan konuşmalar ve yükümlülükler alanında eylem gücünü ve etkinliğini kaybetmiştir. İnsan gevezelik ve günlük dedikodularla kendi varoluş gerçekliğinden uzaklaşmıştır. (Taşdelen, 2004: 36). Kierkegaard'ın zuhuruna şahitlik ettiği modern dünya bireyleri yutarak, canı soyutluğun, kitlenin ve grubun üreticisi olmuştur. (Robinson-Zarate, 2003: 148). Kierkegaard'ın bakış açısına göre modern çağ Tanrı'yı bulma noktasında güçlük çekiyorsa bu modern insanın, ruhi ölümlüğün bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. (Evans, 2000: 19-20).

* Bu makale "Kierkegaard'a Göre Özne-Nesne İlişkisi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, erolcetin.er@hotmail.com

Kierkegaard yaşadığı çağı bilim uğruna tutkunun terk edildiği çağ olarak niteler. (Kierkegaard, 1985: 43; Kierkegaard, 2002: 49). Ona göre yaşadığı çağ akıl ve tefekkürün çağıdır; tutkudan yoksun, bir anlık heyecanla parlayıp, sonra usulca yeniden istirahata çekilen bir çağdır. (Kierkegaard, 1940: 3; Kierkegaard, 2005b: 233). Kierkegaard'a göre tutkudan yoksun bir çağda insanların düşünceleri zayıf ve bir dantelâ gibi dayanıksızdır. O insanlar kendileri bir dantel makinası gibi acınacak bir haldedir. Onların arzuları sıkıcı ve ağırkanlıdır. Onların tutkuları uykulu bir haldedir. (Kierkegaard, 1992b: 48) Kişi ne kadar iyi niyetli ve güçlü olsa da, kendini düşünmenin sarmallarından ve baştan çıkarıcı belirsizliğinden kopartacak kadar tutkulu olamamaktadır. (Kierkegaard, 1940:4; Kierkegaard, 2005b: 234).

Kierkegaard'a göre içinde bulunduğu çağın kaçamak bir tavra sahip olmasının kökeninde eylemsizlik gücü [*vis inertiate*] vardır. (Kierkegaard, 1940:5; Kierkegaard, 2005b: 234). Artan bilgi gibi artan tefekkür gücü de sadece insanın ıstırabını artırmaktadır. Kierkegaard, tefekkürün baştan çıkarıcı özelliğinden kaçmanın hem birey hem de nesil için en zor görev olduğuna inanır. (Kierkegaard, 1940: 14; Kierkegaard, 2005b: 240). O, akıl çağında ortalama olarak önceki nesillerden daha fazla bilgiye sahip olsak da tutkusuz olduğumuzu belirtir. Kierkegaard'a göre herkes bir hayli şey bilmekte, herkes hangi tarafa gitmesi gerektiğini ve gidebileceği farklı yolların tamamını bilmekte ancak hiç kimse hareket etmeyi istememektedir. (Kierkegaard, 1940: 60; Kierkegaard, 2005b: 267). Ona göre tefekkür kendi başına zararlı olmayıp hatta eylem için gereklidir ama o, eylemi küçümser ve eylem gücünü tüketmeye başlarsa tehlikeli olur. Tefekkür eylemi etkisizleştirmektedir. (Taşdelen, 2004: 37).

Kierkegaard, kişiliğin yok edilmesini, içinde yaşadığı çağın en temel yoksunluğu olarak nitelendirir. Ona göre hiç kimse bir kişi olmaya cesaret edememekte herkes ötekiler karşısında ben olmaktan ödelece korkmaktadır. Kierkegaard'a göre 'kilise' insanların ben olmaktan kaçınmasına yardım edecek uygun bir soyutlama olan en büyük tehlikedir. (Kierkegaard, 2005a: 771). Kierkegaard bireye yönelik aşağılamayı çağının ahlâksızlığı olarak görür. Herkesin birey olmaktan kaçtığını ifade eder. Konuyla ilgili olarak ayrıca aşağıdaki noktalara değinir:

"Bireyin varoluşunun bir önemi var mıdır?" Evet, çağımız bilse bilse ancak onun ne denli önemsiz olduğunu bilir, işte tam bu noktada, çağın kendine özgü ahlâksızlığı yatmaktadır. Her çağın kendine has bir ahlâksızlığı vardır. Bizim çağınki, belki de zevk, düşkünlük ya da tensellik değil de, bireyin varoluşuna karşı duyulan ahlâksız bir panteist nefrettir. Bireye yönelik gizli bir aşağılama söz konusudur. Her şey ama her şey dünya tarihinin bütünlüğünde kaybolmak ister; hiç kimse birey olmak istemez. (Kierkegaard, 2009: 298).

Kierkegaard yaşadığı çağı reklam ve tanıtım çağı olarak görür. Aslında hiçbir şeyin olmadığını lakin her yerde anında reklamın var olduğunu vurgular. Ona göre zamane gençleri arasında derin ve şaşılacak bir bilgiye sahip olanını bulmak neredeyse imkânsızdır. Kierkegaard bu gençlerin dinî anlamda kuvvetli bir nefis hâkimiyetiyle dünyadan vazgeçmelerinin de imkânsız olduğunu belirtir. (Kierkegaard, 1940:6-7; Kierkegaard, 2005b: 235).

Kierkegaard, eskiden insanın yaptığı eylemleri neticesinde ayakta kalacağı ya da düşeceğine inanılırken şimdilerde bunun tam aksine herkesin boş işlerle uğraşıp azıcık düşünmeyle başarılı olduklarını ifade eder. (Kierkegaard, 1940: 10; Kierkegaard, 2005b: 237). Ani heyecanların devamında gelen duyarsızlığı ve tembelliğiyle, içinde bulunduğu çağı komediye benzeten Kierkegaard, tutkusuz bir çağın hiçbir değer yargısının olmadığını ve her şeyin temsili fikirlere dönüştüğüne vurgu yapar. Ona göre, ortalıkta gezinen belli söz ve ifadeler bir ölçüde doğru ve makul olsa da, ruhsuzdur. İnsanın azıcık özgünlüğe hasret kaldığını belirtir. (Kierkegaard, 1940: 11-12; Kierkegaard, 2005b: 238).

Kierkegaard'a göre düşüncenin en üst seviyeye yerleştirildiği her yerde bilim adamı giderek varoluşun öz duygusundan uzaklaşır; orada yaşamak için bir şey yoktur, tecrübe etmek için bir şey yoktur, her şey bitmiştir. Spekülatif düşüncenin görevi bölmek, sınıflandırmak ve düşüncenin çeşitli kategorilerini düzenlemektir. Spekülatif düşüncede kişi sevemez, inanamaz, hareket edemez ancak o kişi sevginin ne olduğunu, inancın ne olduğunu bilir ve onlar hakkındaki sorgulaması sadece sistemdeki yerlerinin ne olduğundan ibarettir. (Kierkegaard, 1992a: 344). Yaşadığı çağın soyut ve çok yönlü olmasını eleştiren Kierkegaard bu konuda şunları ifade eder:

Çağın talihsizliği tek yönlü oluşu değil, soyut bir şekilde her yönlü oluşudur. Tek yönlü birey açıkça ve net bir şekilde dahil etmek istemediği şeyi reddeder; fakat soyut bir şekilde her yönlü birey ise düşüncenin tek yönlülüğünden hareketle her şeye sahip olmak ister. (Kierkegaard, 2009: 293).

Kierkegaard, gereğinden fazla bilmenin varoluş ve içselliğin anlamının ne olduğununun unutulmasına neden olduğunu belirtir. Ona göre bu durum içinde bulunduğu çağın talihsizliğidir. (Kierkegaard, 1992a: 269). Bu bağlamda Kierkegaard kimsenin varolan bir birey olmayı istemediğini herkesin varolan bir birey olmaktan korktuğunu ifade eder. (Kierkegaard, 1992a: 355).

Sınır tanımayan toplumsallığı ve sadece suçlulara reva gördüğü yalnızlık karşısında çağımız küçülmektedir diyen Kierkegaard'a göre bu çağda kişinin kendisini ruhuna terk etmesi bir suçtur. (Kierkegaard, 1980: 64; Kierkegaard, 1989: 95; Kierkegaard, 2007: 77). Ona göre 19.yüzyıl toplumu ve burjuva

ahlâkının en temel özelliği özgürlükten kaçıştır. Çünkü insanlar sıradanlığı tercih etmektedir. Onlar ölümün kaçınılmaz gerçeğiyle yüz yüze gelmekten geçici hazların sağladığı tatminle yetinerek unutmayı ve yığınlığı seçmektedirler. (Flew, 2005: 302).

Kierkegaard maneviyattan uzaklaşmanın insanı ne denli bayağılaştırdığıyla ilgili olarak şunları söyler:

Günümüzde insanlar yüksek manevi duruşmalar hakkında çok az bilgi sahibiyken, karışık bir gece toplantısı ve toplumsal yaşamın beraberinde getirdiği, insanlar arasındaki, ya da erkek ve kadın arasındaki alengirli çarpık ilişkiler hakkında oldukça fazla bilgiye sahiptir. (Kierkegaard, 1969: 107; Kierkegaard, 2006: 119; Kierkegaard, 2004b: 195).

Kierkegaard'a göre, yaşadığı çağda ulaşılan şey olan rahatlık, insanlara ebedi kutsallıkla ilgili olarak hiçbir şey elde ettiremez. (Kierkegaard, 1968: 100). Çünkü böyle bir ortamda Yüce ve kutsal şeyler herhangi bir etki yapmaz. Hatta onlar rutin ve diğerlerine benzer alışkanlıklar olarak görülür. (Kierkegaard, 1980: 102-103; Kierkegaard, 1989: 135; Kierkegaard, 2007: 113). Bu bağlamda Kierkegaard, "tümünden iflase doğru gidis ki tüm Avrupa bu başlık altına alınabilir" derken bir kâhinden farksızdır. Henüz yaşadığı dönemde o kişilerin dini mesajlara kulaklarını kapatacakları günün yaklaştığını hisseder. (Hubben, 1962: 30).

Sokrates'in Atinalı dostlarını içinde buldukları cehaletin farkına varmaları için bir at sineği gibi ısırdığı görülür. Aynı şekilde Kierkegaard da maddi ilerleme ve zihinsel aydınlanmanın etkisiyle şırmış olan bir çağın hafiflemiş bilincine ciddi zorluklar çıkarır. Sokrat, antik ve pagan bir at sineğiymiş Kierkegaard da modern ve Hristiyan bir atsineği olarak karşımıza çıkar. (Barrett, 2003: 160-161). Kierkegaard yaşadığı çağda bireylerin belli bir kişiliğe ulaşamamış olduklarından şikâyet eder. Ona göre çağdaş devletlerde öznelliğe Yunan devletinden çok daha farklı bir özgürlük imkânı verilmiş olmasına rağmen bireylerin hala belirsiz, sorumluluk bilincinden uzak kişilikler olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. (Kierkegaard, 2004a: 165). Kendisi de dâhil olmak üzere takma isimli yazarların hepsi öznedir. Kierkegaard yaşadığı nesnel çağda nesnel olamayan tek kişi olarak ayırt edilmekten daha iyi bir şey istemediğini vurgular. (Kierkegaard, 2005b: 202)

Kierkegaard'a göre, çağın talihsizliği mutlak bilgiye ulaşma hırsından dolayı varlığın ne olduğu ve maneviyatın hangi anlamlara geldiğini unutmaktır. (Muench, 2010: 41). Danimarkalılar materyalisttir. Kierkegaard ise bunun tam tersine idealist olup tin meselelerine inanır.¹ Ona göre, yaşadığı çağın içinde bulunduğu sıkıntılara neden olan şey, Danimarka'nın feodal toplumdan kapitalist topluma hızlı bir şekilde geçmiş olmasıdır. (Güçlü; Uzun vd., 2003: 822).

Paranın insan üzerindeki gücünün artmasının çok sakıncalı olduğunu belirten Kierkegaard bu konuda şunları söyler:

Sonunda insanların talep edeceği tek şey para olacaktır. O da bir temsil ve bir soyutlamadan başka bir şey değildir. Bugünlerde genç bir adam kimsenin hünerlerini, sanatını, güzel bir kızın aşk ya da şöhretini nerdeyse hiç kıskanmaz; sadece onun parasını kıskanır. Bana para ver o zaman kurtulurum diyecektir. (Kierkegaard, 1940: 12-13).

Kierkegaard'ın modern çağa ilişkin vurguladığı temel sıkıntılardan birisi de şeyler arasındaki farkların düzlenmesidir. Kierkegaard modern çağın getirdiği düzenlemenin her şeyi anlamsız hale getirmesinden çok rahatsızdır. Ona göre anlamsızlık toplumsal bir sorun olarak karşımıza çıkar. Kierkegaard, böyle bir toplumsal ortamda bireyin anlam, değer ve önem verebileceği her şeyin içinin boşaldığına inanır. (Deren, 1999: 109). Bu bağlamda Kierkegaard, "yaşanılan çağın en önemli kusurunun sıradanlık ve her şeyin aynı derecede görülmesi olduğuna inanıyorum" der. (Kierkegaard, 1968: 81).

Yukarıda ele aldığımız hususlardan da anlaşılacağı üzere Kierkegaard, 19. yüzyılın kitle ya da sürü toplumunu çok sıkı bir şekilde eleştiri konusu etmiştir. Ona göre insanlar, kişisel kimlik duygusundan yoksun, anonim bir bilince yaslanarak tavır ve duygularını dahi gazete ya da kitaplardan öğrenmektedir. Böylelikle klişeleşmiş deyimler ya da yarı bilimsel terimlerle kendilerini ifade ettiklerini sanmaktadır. Buradan hareketle Kierkegaard'a göre kitle toplumunun üyeleri varolmanın ne anlama geldiğini unutmıştır. Çünkü onlar her şeye soyut terimlerle, hazır cevaplarla ve otomatik tepkilerle yaklaşım kendilerinden beklenen cevapları duraksamadan verseler dahi kullandıkları sözcüklere bir anlam yükleyemezler. (Cevizci, 2010: 934). Ona göre, günümüz hayat şartları ilahi bir kıvılcımdan ziyade, benlik duygusunun boşluğu ve kişinin önemsizliği fikirlerini uyandırmaya daha uygundur. (Collins, 1983: 192). Kierkegaard, insanın karşı karşıya kaldığı en temel seçimin özgürlüklerini tasdik etme ya da ondan kaçınma arasında yapacağı seçim olduğuna inanır. Bu bağlamda Kierkegaard sürekli olarak özgürlükten kaçış ve sürüye sığınmayı 19. yüzyıl toplumuyla ilişkilendirir. (Cevizci, 2010: 938).

¹ Poole, Roger, (2005). "Önsöz", Soren Kierkegaard, *Kahkaha Benden Yana* içinde, Çev. Nedim Çatlı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, s. 13.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Kierkegaard'ın modern hayata ilişkin görüşlerinin çok fazla geçerlilik kazanmış olması onun yüz elli yıl önce ölmüş olmasına rağmen "çağdaş bir düşünür" olarak tanımlanmasına neden olmuştur. (Watts, 2003: 2).

2.Basın

Kierkegaard, basının toplumun gayri şahsi bir oyuncağı olduğunu, kişisel sorumluluk üstlenmeyip sadece menfaatle ilgilendiğini, toplumda öznesi belli olmayan sahte haberler yaydığını ve toplumun her kesimini ayartıcı özelliğe sahip olduğunu belirtir. (Watts, 2003: 50) Kierkegaard basın ve yayın dünyasının sahipsiz bir köpek olduğunu iddia eder. Ona göre bu büyülü dünya modern insanı bilgilendirip eğitmek için değil eğlendirmek için ortalığa salıverilmiştir. Böylelikle, öznesi belli olmayan her türlü saldırı, konuşma ve dedikodular alıp yürür. Nihayetinde söylenenin sorumluluğunu kimse üstlenmez. Hatta pişmanlık duyan dahi çıkmaz. (Taşdelen, 2004: 39).

Kierkegaard'a göre basın, medeniyeti ortaya çıkaran bir iletişim ortamı olarak, bütün varoluşa sahte bir yön vermiştir. O, basının kişisel yaşamı yok ettiğini öne sürer. (Kierkegaard, 2005a: 505). Ona göre basın bir soyutlamadır. Çağın tutkusuz ve düşünceli karakteriyle birleştiğinde o soyut hayaleti yaratır. Bu soyut hayaletse her şeyi bir-hizaya-getirici güç olan kamudan başkası değildir. (Kierkegaard, 1940: 43; Kierkegaard, 2005b: 256).

Kierkegaard dünyayı, Tanrı korkusunun değil insan korkusunun yönettiğine inanır. Bu yüzden de tekil birey olma korkusu, soyutlama altına saklanma, anonimleşme, imzasız 'biz' adıyla yazma vs. eğilimlerin ortaya çıktığını vurgular. (Kierkegaard, 2005a: 601). Ona göre günlük basın kişilik sahibi olmayı imkânsız kılacak şekilde tasarlanmaktadır. Sonuç olarak muazzam bir soyutlama, tekil bireyin karşısında nihayetsiz üstün güce sahip olmaktadır. (Kierkegaard, 2005a: 681). Bu noktada William Barrett de medyanın zamanın büyük bir Tanrı'sına dönüştüğünü iddia eder. Ona göre medya sihirli gücüyle insanları kendine kul etmektedir. Barrett, Kierkegaard'ın çok önceden vurguladığı şaşkıncu öngörüsüyle bu durumu gördüğünü ifade eder. (Barrett, 2003: 37).

Kierkegaard basının insanları aldatarak eğriyi doğru, doğruyu eğri gösterdiğine dair çarpıcı açıklamalarda bulunur. Bu hususta şunları söyler:

Sıradan insanları benim kadar seven nadiren bulunur. Şimdi ise bu insanların bana düşmanlık etmeye başladığını görüyorum. Sıradan insanı aldatıp parasını alan ve karşılığında karmakarışık kavramlar veren gazeteci, hayırsever olarak görülüyor. Ama bu kadar çok fedakârlıkta bulunan - yüksek sınıfla ilişkili olmanın her türlü avantajını feda eden bir kimse, sıradan insanların düşmanı, aşağılanması gereken bir kimse olarak betimleniyor. (Kierkegaard, 2005a: 591).

Günümüz dünyasında toplumsal medya ve iletişim araçlarının yığınları istediği gibi yönlendirme gücüne sahip bir konuma gelmiş oldukları söylenebilir. (Ertürk, 2012: 158). Sonuç olarak diyebiliriz ki Kierkegaard, basının insanların varoluşsal özelliklerini yok ederek onları sıradanlaştırdığını, insanları aldatarak hakikati saptırdığını, insanları kendisine kul köle ettiğini çok önceden görmüş ve bu öngörüsünde haklı çıkmıştır.

3.Kamu

Kierkegaard kamunun kişiyi yok ettiğini belirtir. Ona göre kamu öznenin kaybolmasına yol açan en önemli unsurlardan biridir. Bu bağlamda sık sık kamuya yönelik eleştirilerde bulunur.

Kierkegaard'a göre herhangi bir derneğin mensubu sürü ya da guruh olarak belirginleşir. Benlikler topluluğun sıradan bir parçası olurlarsa yaptığından pişmanlık duymayan ve sorumluluk kabul etmeyen bir hale dönüşür. (Collins, 1983: 193). Nihai olarak kamu kişinin öznelliğini yok eder.

Kierkegaard'a göre kamu bireyi silikleştirir. Çünkü öğretisi, kuram, sistem ve bilimsel bilgiler insanın varoluş gerçeğini örter. Bu bağlamda varoluş sorunu kuram, sözcük, düşünce ve bilgilerin ardında kaybolan kişi bireysel varlığından koparak kamusal olguya dönüşür. Sonuç olarak ortada ne birey kalır ne de varoluş. (Taşdelen, 2004: 37). Kierkegaard'a göre kamu, her şeyi aynı seviyeye indirerek bireyi yok eden devasa bir soyutlama, her şeyi kucaklar gibi görünen ama aslında hiçbir şey olan bir şey, bir serap, bir hayaletten başka bir şey değildir. (Kierkegaard, 1940: 37; Kierkegaard, 2005b: 253).

Varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden biri olan Heidegger'inde, kamuya yönelik önemli eleştirileri olmuştur. Heidegger bu hususta şunları söyler:

Kamu her şeyi karartarak üzerini örter ve örttüğü bu şeyleri en iyi bilinen ve herkesin erişimine açık diye sunar. Herkes her yerde hazır ve nazır olsa da birden bire ortadan gizlice kaçıp gider. "Herkesin" hep herkese atıfta bulunabilmesi gibi bir lüksü vardır. Her şeyin kolaylıkla sorumluluğunu üstlenebilir, çünkü gerektiğinde hesap verilmesi gereken hiç kimse ortada olmayacaktır. Yapan hep "herkestir", ama yine de "kimse değildi" denilebilmektedir. (Heidegger, 2008: 134).

Kierkegaard, düşünen ve tutkusuz bir çağın somut olan her şeyi yok ederek, her şeyi kamu haline getirdiğini iddia eder. (Kierkegaard, 1940: 39; Kierkegaard, 2005b: 254). Ona göre kamu, kişisel teması tamamen yasaklayan bir hayalettir. (Kierkegaard, 1940: 40; Kierkegaard, 2005b: 255). Kierkegaard'a göre

kamu; millet, nesil, cemaat, cemiyet, dernek veya özel insan olamaz. Çünkü bütün bunlar somut olarak vardılar. O, kamuya ait tek bir bireyin dahi gerçek manada bir sorumluluk davranışı gösteremeyeceğini belirtir. (Kierkegaard, 1940: 41; Kierkegaard, 2005b: 255). Kierkegaard'ın nazarında kamu her şey ve hiçbir şeydir, bütün güçlerin en tehlikelisi ve en önemsizidir. Ona göre kişi bütün bir millete kamu adına seslense de kamu tek bir gerçek adamdan, daha azdır. Kamuyu akıl çağının peri masalı olarak gören Kierkegaard'a göre kamu kişiyi hayal dünyasında kraldan ve halkından çok daha büyük bir hale dönüştürür. (Kierkegaard, 1940: 42-43; Kierkegaard, 2005b: 256). Kierkegaard, gittikçe daha fazla sayıda insanın ruhsuz tembelliklerinden dolayı hiçbir şey (kamu) olmaya can atacaklarını iddia eder. (Kierkegaard, 1940: 43; Kierkegaard, 2005b: 257).

Kierkegaard'a göre kamu fikre zıt bir yapıda olup sayısal bir veriden başka bir şey değildir. Bu noktada şunları ifade eder:

Kamuoyu en fiksiz olgudur. Aslında fikrin tam zıddıdır. Kamuoyu sayıdır. Reklamcı için kamusal yaşamdaki fikir savaşı borsa ticaretinden başka bir şey değildir. Hisse fiyatlarında olduğu gibi, reklamcı yalnızca hangi görüşün en yüksek sayıda desteğe sahip olduğuyla ilgilenir. Sayıların fikir olduğunu düşünür; hâlbuki sayı fikirsizliğin en aşırı halidir. (Kierkegaard, 2005a: 735).

Kierkegaard, grup tarafından kuşatılan insanın dünyevi işlerin tamamını üzerine alıp dünyanın gidişatını kavramaya çalışırken kendini ve kutsal ismini unutacağını, artık kendine inanmaya cesaret edemeyerek kendi olmayı çok tehlikeli bir olay olarak göreceğini iddia eder. Bu durumdaki kişilerin ise başkalarına benzemeyi, taklit etmeyi, sıradanlığı, yığın içinde kaybolmayı daha kolay ve daha güvenilir bulacaklarını belirtir. (Kierkegaard, 1980: 33-34; Kierkegaard, 1989: 63-64; Kierkegaard, 2007: 44).

Kierkegaard'a göre kitle halindeki insanlar ne yaptıklarını bilmezler. Çünkü tıpkı kolektif heyecanda olduğu gibi bu durumda da bireyden türemeyen bir artık özellik vardır. Hiçbir bireyin üzerinde etkisi olmayan bir şeytan tasavvur edilir ve bir-hizaya- getirmenin aşırı soyutluğu bireye bir nevi anlık, bencilce bir haz verir. Aslında o kişi kendi ölüm fermanını imzalıyordur. Kierkegaard hiçbir çağın, yaşadığımız çağ da dâhil, bu sürecin septisizmini durdurmaya güç yetiremeyeceğini vurgular. Ona göre bu sürecin durdurulmasına yönelik bir hamle yapılmaya kalkışıldığı an bir-hizaya-getirme süreci yeniden harekete geçer. Kierkegaard bu süreci ancak bireysel olarak dini yalnız yaşamasından kaynaklanan dinî cesarete sahip bireyin durdurabileceğini ifade eder. (Kierkegaard, 1940: 30; Kierkegaard, 2005b: 249).

Yalnızlık arzusunu içimizde hala tinsel bir yan olduğunun en önemli işareti olarak kabul eden Kierkegaard, tam anlamıyla kişisiz yüzeysel varlıklar ve kalabalıkta kaybolmuş kişilerin yalnızlık arzusunu yok denecek kadar az hissettiklerini ve bu kişilerin yalnız kaldıklarında bir muhabbet kuşu gibi öleceklerini ifade eder. O, bu kişileri şarkı sesini işitmeyince uyuyamayan çocuklara benzetir. (Kierkegaard, 1980: 64; Kierkegaard, 1989: 95; Kierkegaard, 2007: 76).

Kierkegaard çağının tembellik ve gevşekliğinde kişilerin kamu olabilmek için günden güne hiçliğin içine çekileceğini öngörür. (Taylor, 1980: 58). Bu bağlamda o şunları söyler:

Maalesef değerli olanın dışında kalan her şeyle meşgul olunuyor ve yığınlar etki altına alınıyor. Kutsallık onlara hiçbir zaman anımsatılmadan hayatın tiyatro sahnesinde enerjilerini harcamaya yöneltiyorlar. Yığınlar halinde bir tarafa itiliyorlar ve her bireyin tek başına en yüksek amaca ulaşmasını sağlamak için yığınları dağıtıp her bireyi ayırt etmek yerine, yığınlar aldatılıyor; bu en yüksek amaç, yaşanmaya değer ve tüm bir sonsuz yaşam için yeterli olacak tek amaçtır. Sanırım varoluşun içine düştüğü bu sefalet karşısında sonsuza kadar ağlayabilirim. (Kierkegaard, 1980: 27; Kierkegaard, 1989: 57; Kierkegaard, 2007: 37).

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılmaktadır ki çağdaşları kamuoyu ve kitle hareketlerini kendileri için hakikatin kriteri olarak görürken Kierkegaard bunun tam tersine kişinin kendine özgü oluşunu desteklemiştir. Günümüzün idollerine karşı böyle güçlü bir reaksiyon elbette gerekliydi. (Collins, 1983: 177-178). Bu bağlamda Kierkegaard hakikatin kitleyle birlikte elde edileceğine dair meşhur görüşe karşı geliştirdiği varoluşçu önermesinde grubun yalan olduğunu ileri sürmüştür. (Collins, 1983: 185). Onun grubun yalan olduğuna dair vecizesi, ebedi öneme sahip başlıca sorularda ve etik-dini şeylerle alakalı hususlarda uygulanabilir. Maddeyle alakalı ve geçici problemlere gelince, Kierkegaard kendi kararlarına ulaşmada kamunun insanlar üzerindeki mutlak etkisini kabul eder. Şüphesiz o bu alanı tamamen dünyevi güçlere terk etmeyi de istememektedir. (Collins, 1983: 188). Kamu anonimdir ancak şuanki en büyük güçtür. Basın ve diğer gayri şahsi iletişim araçları onun gelişiminin uç aşamalarıdır. Kierkegaard insanların kalabalığın içine batınca bozulduğunu ve bu dönüşüm içerisinde bazı ahlâkî ve insanî değerlerden yoksun kaldığını ifade etmiştir. Onlar sayılar ve gayri şahsi zorlamalar yoluyla ebedi öneme sahip sorunlar hakkında hüküm vermeye kalkıştıklarında insani kriterlerini kaybeder ve sorumluluktan kaçarlar. (Collins, 1983: 184-185).

Bütün bu değerlendirmelerden hareketle sonuç olarak Kierkegaard'a göre, kamunun; özneyi gürhün içinde eriten, özneyi yok eden, özneyi sıradanlaştıran, öznenin varoluşsal hakikatini örten, onun sorumluluk duygusunu imha eden bir yapıya sahip olduğunu vurgulamak gerekir.

4. Öznelğin Kaybı

Kierkegaard, sürü durumundaki yığınlar ve popüler toplumsal akıntının özne ve varoluşu kökten tehdit ettiği gerçeğini çok iyi fark etmiş ve ısrarla bireysel varoluşa vurgu yapmıştır. (Ertürk, 2012: 158). O, modern insanın sırf nesnel bilgi, nesnel düşünce ve nesnel inanç uğruna kendi varoluşunun anlamını unutarak varolma tutkusunu yitirmesine, kitleselleşip kamusallaşarak kendi bireyselliğinden ve öznelliğinden kopmasına karşı çok ciddi bir tepki gösterir. (Taşdelen, 2004: 24) Kierkegaard'a göre en büyük tehlike öznelğin kaybıdır. Öyle ki bu durum âlemde hiçbir şey olmamış gibi fark edilmeden meydana gelebilir. (Kierkegaard, 1980: 32-33; Kierkegaard, 1989: 62-63; Kierkegaard, 2007: 43). Kişi böyle bir haldeyken her şeyi prensip gereği yapabilir ve böylece her türlü kişisel sorumluluktan kaçabilir. (Kierkegaard, 1940: 56; Kierkegaard, 2005b: 264).

Kierkegaard'a göre biri ben olma kudretine ulaştığı zaman dahi, ki buna ulaşamayacaktır, kendine eza veren şeyden asla kurtulamayacaktır. Eğer benliğe erişebilirse bunun hazzını tadacaktır ancak kendini asla bırakmayacak olan ve varolmasını asla engelleyemeyeceği umutsuzlukları onun bu hazzını sona erdirecektir. İşte bu benliğin kaybı problemidir. (Sontag, 1969: 157).

Kierkegaard kendi döneminde felsefenin genel olarak Hegelci idealizmin etkisinde kalmasından dolayı düşünce ve hakikat ilişkisini yanlış yorumlama eğiliminde olduğuna ve hatalı bir şekilde ikincinin ilki tarafından asimile edildiğine hükmetmiştir. O bunu yaparken çağın soyut düşünce alışkanlığına ve pasif sorumluluk anlayışına ayrıca da kendi kader ve karakterlerini bizzat kendilerinin belirlemeleri noktasını göz ardı etmelerine karşı çıkmıştır. O bu tür eğilimlere karşı hayata yönelik farklı yaklaşımlarda bulunarak okurunun gözlerini açmayı ve onların kendi ayakları üzerinde durarak kararlarını bizzat kendilerinin vermelerini istemiştir. (Gardiner, 2000: 437). Kierkegaard her şeyden önce "hakiki birey" olmanın gerekliliği ve kişisel seçimleri arzusuyla gerçekleştirme yolunun önemini vurgular. O insanların çoğunluğunun sadece "kamu" nun isimsiz bir parçası olarak var olduklarını, açıkçası hâkim düşünce ve yaşam şekline uyum sağladıklarını gözlemler. (Watts, 2003: 5).

Kierkegaard, her şeyi aynı hizaya getirmeyi soyutlamanın bireye karşı kazandığı zafer olarak nitelendirir. (Kierkegaard, 1940: 27-28; Kierkegaard, 2005b: 247). Ona göre bir-hizaya-getirme sürecinin derin anlamı "nesil" kategorisinin "bireylik" kategorisine egemen olmasından kaynaklanır. Kierkegaard değer standardında büyük bir değişim olduğunu iddia eder. Ona göre Antikçağda bireylerin toplam sayısı adeta seçkin bireyin değerinin ifadesi olarak görülürken şimdilerde eşit olarak, yaklaşık olarak şu kadar insan bir birey eder hale gelmiştir. Kısaca öneme sahip olabilmek için sadece doğru sayıyı bulmak yeterli sayılmaktadır. Antikçağda yığınların içindeki bireyin hiçbir surette değeri yokken ve hepsini önemli kılan unsur seçkin bireyken yaşadığımız çağda matematiksel eşitliğe doğru gidilerek; eşit şekilde tüm sınıflarda yaklaşık şu kadar insan bir birey etmektedir. Sonuç olarak Kierkegaard'a göre birey artık Tanrı'ya ait olmadığı gibi kendisine, sevgilisine, sanatına ya da bilimine de ait değildir; o artık bütün şeylerde tefekküre tabi olduğu bir soyutlanmaya ait olduğunun bilincine varmıştır. (Kierkegaard, 1940: 28-29; Kierkegaard, 2005b: 248).

Kierkegaard, modern çağda verilen yanlış yönlendirmelerle insan varoluşunun günlük yaşam içerisinde kaybolduğuna inanıyordu. (Walsh, 2009: 182). Filozoflar insanlık düşüncesi üzerine o kadar çok yoğunlaştılar ki; kişisel insan varoluşunun korkuları, arzuları, düşünceleri, tabiatları, ruh halleri ve sorumluluklarını göz ardı ettiler. (Robinson-Zarate, 2003: 33). Kierkegaard bireyselliği esas alarak kalabalıktan kaçmıştır. (Tokat, 2007: 108). Kierkegaard'a göre gürh, kişiliği tamamen nedametsiz ve sorumsuz bir hale getirdiğinden dolayı ya da en azından sorumluluk hissini zayıflattığından ötürü, hakikat değeri olmayan bir kavramdır. (Copleston, 1963: 340). Nesnel mutlaklıklar ve felsefi ispatlarla birlikte sosyal, politik ve dini hayatta kişisel benliğin kaybolması, Kierkegaard'ın Danimarkasının karakteristik özelliği olmuştur. (Taylor, 1980: 67).

Kierkegaard, kendini kandırma ve kendini unutmanın eşliğinde insan yaşamının kısıtlanarak kişilerin yaşamlarının "aslılığının" tamamen kaybolarak gürh içerisinde yokolup gideceğini düşünür. (Gouwens, 1996: 39).

Kierkegaard'a göre modern insan prensip gereği bir takım davranışlarda bulunur. Prensip ise insanın içinden gelmez. O asıl dışarıdan gelir. Bu yüzden modern insanın davranışları tutkuyla değil prensip gereği ortaya çıkar. Sonuç olarak prensip gereği yapan ve prensip gereği konuşan insanın kamusal alanda öznelliği yok olur. İnsanlar sadece "anonim" yaşantının silik özneleri olurlar. (Taşdelen, 2004: 40-41).

Birey yığınlaşma içinde giderek kendinden ve özgürlüğünden kopma noktasına gelir. Birey kendini kaybeder; kitle içinde sıradanlaşır. Modern insan böylece artık kendi yaşamını sürdüremez. Hatta onun

ölümü bile kendisine ait değildir çoğu kez. (Akarsu, 1987: 189). Kısaca modern insan, duygularının gerçeğinden tamamen uzaklaşır. (Barrett, 2003: 172).

Kierkegaard'a göre modern insanın öne çıkan bir özelliği de "gevezelik"tir. Gevezelik, insanın içsel yaşamını kurutarak ona varoluşun anlamını unutturur. Her şey hiçbir şey ifade etmeyen gürültü içinde yok olup gider. Sonuç olarak gevezelik insanı kendi gerçekliğinden, öznel hakikatten mahrum eder. Boş konuşmalar kişiye "asıl sorun"u unutturarak onu kendi varoluş gerçeği ile yüzleşmekten alıkoyar. (Taşdelen, 2004: 39-40).

Kierkegaard benlik kaybı ve endüstrileşme süreci arasında bir ilişki olduğunu ima eder. Ona göre anonimlik gürüh insanının belirgin özelliğidir. (Taylor, 1980: 58).

SONUÇ

Günümüz dünyasında öznenin içinde bulunduğu durumu göz önüne aldığımız zaman Kierkegaard'ın öznelliğin tehdit altında olduğuna dair görüşlerinin daha da anlamlı hale gelmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Kierkegaard gibi diğer varoluşçu düşünürlerin de öznelliğin kaybından çok rahatsız oldukları görülür. Sözelimi Jaspers, bireylerin her işine müdahale eden devlet makinesinin kişiyi yuttuğunu iddia eder. Benzer şekilde Marcel, hayatın toplumsallaştırılmasına büyük öfke duyar. Wahl ise içinde bulunulan çağda "bireyin varoluşunun büyük bir kumarda öne sürülen para gibi tehlikede" olduğunu öne sürer.²

Kısaca varoluşçuluk modern çağın insanına şöyle seslenir:

Modern çağın insanı! gerçi çok şey kazandın, ama her şeyi yitirmek tehlikesi içindedin. Bütün evreni ele geçirmenin sevinci içindedin ama kendi kendini yitirmek üzeresin. Gerçi dev tekniğin içinde kendine verimli bir güçlenme aracı elde ettin,ama kendini güçlendirme aracında kaygılı bir korkuya düştün. Gerçi atom sırlarını çözdün, ama kendi kendine yabancı oldun. Modern çağın insanı! senin çok şeyini aldılar, ama bir tanesinin elinden alınmasına asla izin verme: Kendi gerçek varoluşun. Yaşamını yeniden kendi eline al, kollektif yaşamının yürüyen şeridi üzerine bir paket gibi bırakılmaya razı olma. Kendi yaşamına kendin biçim ver. Bu felsefenin getirdiği sınırsız subjektiflik (öznel), bireysellik, topluluk düşmanlığı, macera isteği, istediğini yapma özgürlüğü, bütün bunlara yığınlaşmaya karşı bu protesto açısından anlaşılmalıdır. (Akarsu, 1987: 190).

Varoluş felsefesinin bu tepkiselliğinin kökenindeki isim Kierkegaard olmuştur. O hemen hemen bütün eserlerinde öznelliğin kaybolduğunu vurgulamış ve bunun ızdırabını çekmiştir. Yazdıkları yaşadığı sancılardan doğan bir düşünür olmasından dolayı da etkisini artırarak devam ettirmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kierkegaard öznelliğin kaybının insanlık için ne gibi tehlikelere gebe olduğunu çağdaşlarından çok önce fark etmiş bir düşünürdür. Ona göre nesneyi temele alan ve insanı hakikat alanından soyutlayan tüm yaklaşımlar sakıncalı ve hatta zararlıdır. Bu bağlamda o çağının hâkim anlayışına karşı cesur bir tavır alarak özne ve öznelliği hakikatin temel dayanağı yapmıştır. Kierkegaard'ın bu tepkiselliğini aşırı bulmaktan ziyade onun içinde yaşadığı çevresel ve toplumsal şartları göz önünde bulundurmak daha sağlıklı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia (1987). *Çağdaş Felsefe Kant'tan Günümüze Felsefe Akımları*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- BARRETT, William (2003). *İrrasyonel İnsan*, Çev. Salih Özer, Ankara: Hece Yayınları.
- BEZİRCİ, Asım (2005). "Önsöz", Jean-Paul Sartre; *Varoluşçuluk* içinde, Çev. Asım Bezirci, İstanbul: Say Yayınları, ss.7-21.
- BLACKHAM, H. J. (2005). *Altı Varoluşçu Düşünür*, Çev. Ekin Uşşaklı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet (2010). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları.
- COLLINS, James (1983). *The Mind of Kierkegaard*, Princeton: Princeton University Press.
- COPELTON, F. S. J. (1963). *A History of Philosophy: From the Post-Kantian Idealists to Marx, Kierkegaard, and Nietzsche*, Volume VII, New York: Doubleday Dell Publishing.
- DEREN, Seçil (1999). "Angst ve Ölümlülük", s.105. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Ankara, Yıl: 2 Sayı:6 Şubat-Nisan, ss. 101-115.
- ERTÜRK, Ramazan (2012). *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*, İstanbul: Yarı Yayınları.
- EVANS, C. S. (2000). "Kant and Kierkegaard on the Possibility of Metaphysics", Ed. D. Z. Philipps and Timothy Tessin, *Kant and Kierkegaard on Religion*, London: Macmillan Press, ss. 3-24.
- FLEW, Antony (2005). *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Nurşen Özsoy, Ankara: Yeryüzü Yayınevi.
- GARDİNER, Patrick (2000). "Soren Aabye Kierkegaard", *Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London and New York: Routledge, ss. 437-438.
- GOUWENS, D. J. (1996). *Kierkegaard As Religious Thinker*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GÜÇLÜ Abdülbaki, UZUN Erkan, UZUN Serkan ve YOLSAL Ümit Hüseyin (2003). *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- HEIDEGGER, Martin (2008). *Varlık ve Zaman*, Çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- HUBBEN, William (1962). *Dostoevsky, Kierkegaard, Nietzsche And Kafka*, New York: Collier Books.
- KIERKEGAARD, Soren (1968). *Attack Upon Christendom*, Trans. Walter Lowrie, Princeton: Princeton University Press.
- KIERKEGAARD, Soren (2009). *Concluding Unscientific Postscript To The Philosophical Crumbs*, Ed. and Trans. Alastair Hannay, Cambridge: Cambridge University Press.

² Bezirci, Asım, (2005). "Önsöz", Jean-Paul Sartre; *Varoluşçuluk* içinde, Çev. Asım Bezirci, İstanbul, Say Yayınları, s.11.

- KIERKEGAARD, Soren (1992a). *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, Ed. and trans. Howard V. Hong and Edna H. Hong, Princeton: Princeton University Press.
- KIERKEGAARD, Soren (1992b). *Either Or A Fragment Of Life*, Ed. Victor Eremita, Trans. Alastair Hannay, London: Penguin Books.
- KIERKEGAARD, Soren (1985). *Fear And Trembling: Dialectical Lyric*, Trans. Alastair Hannay, London: Penguin Books.
- KIERKEGAARD, Soren (2005a). *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2004a). *İroni Kavramı*, Çev. Sıla Okur, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2005b). *Kahkaha Benden Yana*, Çev. Nedim Çatlı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2006). *Kayı Kavramı*, Çev. Türker Armaner, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2004b). *Kayı Kavramı*, Çev. Vefa Taşdelen, Ankara: Hece Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2002). *Korku ve Titreme: Johannes de Silentio'dan Diyalektik Lirik*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2007). *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, Çev. Mehmet Mukadder Yakupoğlu, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (1969). *The Concept Of Dread*, Trans. Walter Lowrie, Princeton: Princeton University Press.
- KIERKEGAARD, Soren (1940). *The Present Age And Two Minor Ethico-Religious Treatises*, Trans. Alexander Dru and Walter Lowrie, London: Oxford University.
- KIERKEGAARD, Soren (1989). *The Sickness Unto Death*, Trans. Alastair Hannay, London: Penguin Books.
- KIERKEGAARD, Soren (1980). *The Sickness Unto Death*, Ed. and trans. Howard V. Hong, Edna H. Hong, Princeton: Princeton University Press.
- MUENCH, Paul (2010). "Kierkegaard's Socratic Pseudonym: a profile of Johannes Climacus", Ed. Rich Anthony Furtak, *Kierkegaard's Concluding Unscientific Postscript A Critical Guide*, New York: Cambridge University Press, ss.25-44.
- POOLE, Roger (2005). "Önsöz", Soren Kierkegaard, *Kahkaha Benden Yana* içinde Çev. Nedim Çatlı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 11-28.
- ROBINSON Dave; ZARATE Oscar (2003). *Introducing Kierkegaard*, Singapore: Tien Wah Press.
- SONTAG, Frederick (1969). "Kierkegaard and The Search for a Self.", Ed. Jerry G. Hill, *Essays on Kierkegaard*, Minneapolis: Burgess Publishing Company, ss. 154-166.
- TAŞDELEN, Vefa (2004). *Kierkegaard'ta Benlik ve Varoluş*, Ankara: Hece Yayınları.
- TAYLOR, M. C. (1980). *Journeys To Selfhood: Hegel & Kierkegaard*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- TOKAT, Latif (2007). *Varoluşçu Teoloji*, Rize: Karadeniz Yayıncılık.
- WALSH, Sylvia (2009). *Kierkegaard: Thinking Christianly in an Existential Mode*, New York: Oxford University Press.
- WATTS, Michael (2003). *Kierkegaard*, Oxford: Oneworld Publications.